

ОСМОСЕПТЕМБАРСКИ ПОКОЉ У КОШУТЊАКУ 1940 ГОДИНЕ*

Септембра 1940 године навршавала се годишњица Другог светског рата. Комунистичка партија Југославије осуђивала је овај рат као империјалистички. Од самог избијања непријатељства па до јесени 1940 године руководство Партије настојало је свом снагом да Југославија не буде увучена у ратну авантуру за интересе западних империјалистичких сила, нарочито као стари савезник Француске, с којом је већи део буржоаских кругова Југославије био чврсто повезан и пословно и политички. О том настојању друг Кардељ је у јесен 1940 године писао. „Од почетка рата даље је борбени талас радних људи

стално у успону. У септембру месецу 1939 мобилизирани радници и сељаци у војничким униформама дали су са својим отпором јасно знати буржоаско-велепоседничком режиму, да се неће дати увући у рат за интересе југословенских капиталиста и енглеско-француских империјалиста. Та борба је била праћена храбром борбом радничке класе по градовима, све до демонстрација у Београду, Сплиту, Загребу, Подгорици и, у којима су се радници голих руку безграничном преданошћу и херојизмом борили против провокаторске пуцњаве полицијско-жандарских банди режима Цветковић-Мачек, у којима је изгубило

* Извори за научну реконструкцију догађаја јесу партиски материјали издати поводом крвавог покоља омладине и радништва и искази, односно сећања учесника у догађајима. Од партиских материјала постоје: Саопштење Месног комитета Комунистичке партије Југославије за Београд од 9 септембра, летак Напредне радне омладине Београда под насловом „Радној омладини Београда и Србије“, Билтен радне омладине посвећен жртвама Осмосептембарског покоља под називом „У борби против белог терора дефетистичке реакције“ и проглас Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за Ниш од 12 септембра 1940. О овом налету полиције говори се узгред и у другим партиским материјалима. Двадесетак изјава учесника у облику стенографисаних сећања или писмених изјава, које су од 1956 до 1959 године сакупили архивисти Историског архива Београда, нису, што је сасвим природно, на истом нивоу и броја података. Поузданост обавештења није зависила само од памћења и каснијег политичког рада анкетираних учесника, него и од укључености поменутих очевидаца у напредни покрет у време самих догађаја. Притом се може установити једна општа појава: у акцијама од већег замаха и значаја кориснији су искази у покрет укљученијих људи, који су били ближе организаторима и интенцијама подухвата, док у мањим акцијама, нарочито код

догађаја без већих припрема и дужег трајања, далеко су конкретнији подаци учесника који нису заузимали руководећи положај, којима су поједине акције често биле и једине, те су се сасвим урезале у памћење, и нису их избрисала касније нагомилана збивања. У изјавама о Осмосептембарском покољу непосреднија су обавештења незнатнијих учесника, нарочито појединих другарица. У вези с овим појединачно датим изјавама нису вршене корекције на заједничким састанцима анкетираних учесника. Изворни материјал ове врсте, природно, садржи податке с којима треба врло обазриво руковати, али он бесумње претставља обавештење које се нигде другде не може наћи, па чак ни очекивати од писаних докумената. Повељна је околност што су се описивани догађаји догодили уочи рата, те су сећања још прилично жива и свежа. Акта Управе града и осталих државних органа нису нађена, а званично саопштење полиције скоро и не садржи податке, већ просто претставља званичну верзију Управе града о овим крвавим догађајима. Из политичких разлога тадашња грађанска и социјалдемократска штампа није могла, а можда и није хтела да пише о овом херојском излету. Ствар, колико се може знати, није излазила ни пред народно претставништво. Отуда, маколико посредни, ови постојећи извори веома су важни у реконструкцији самих догађаја. Они су, због тога, максимално коришћени.

свој живот неколико најбољих синова радничке класе и раднога народа“.¹ Противратно расположење радних маса под руководством Партије огледало се, у вези с годишњицом рата, у демонстрацијама у току августа и нарочито септембра у Београду, Загребу, Сплиту, читавој Далмацији, у Подгорици, данас Титограду, у Мостару, Љубљани и у многим мањим местима Словеније, у безбројним акцијама и демонстрацијама чак и по селима Хрватске и делимично Словеније.² Један од подухвата у низу ових манифестација и најзначајнија политичка акција напредних снага у то доба, не само у Београду, него и у целој Југославији, био је излет омладине и радника у Кошутњак 8 септембра 1940, који се завршио крвавим налетом београдске полиције.

Крвавом налету полиције на излетнике осмог септембра претходиле су противратне демонстрације првог септембра и конференција радничких активиста у Реснику. Како су се догађаји од 8 септембра непосредно надовезивали на ове манифестације напредног покрета Београда, а да би се ствар свестрано захватила, приказане су обе ове акције. У одељку, пак, о самом крваво завршеном излету, дато је неколико уводних стубаца о организацији и општем месту излета у борби напредних снага против режима у годинама пред улазак Југославије у рат.

I

Велике противратне демонстрације у Београду првог септембра 1940 поводом годишњице избијања Другог светског рата претстављале су врло успелу и добро организовану акцију, коју је београдска полиција дочекала потпуно неприпремљена. Демонстрације су приређене на разним крајевима Београда: код „Мостара“, на Карабурми, у Кошутњаку, на Чукарици, посебно успеле на Каленићевој пијаци и на другим јавним местима. Циљ је био да се масе слију према центру града.³ Овом расцепканашћу у организовању демонстрација требало је збунити полицију и раздвојити њене снаге, јер полициски органи, како је

искуство показало, нису могли у исто време стићи и дејствовати на разним странама града, а да притом не изгубе време и иницијативу у акцији.

Простор око „Мостара“ претстављао је у ране преподневне часове првог септембра главно стециште демонстраната. Неколико претходних дана живо су радиле групе одређене да агитују за демонстрације. Групе радника, омладине и напредних грађана сакупиле су се у попречним улицама око „Мостара“. У одређено време, око 8 часова сви су се почели спуштати на трг. Одједном је бачена парола „Доле рат!“, „Доле фашизам!“. Маса је одмах нагнула на сквер. Дотада наивни пролазници који су незапажено ћертали на тротоарима улица одједном су пожурили на отворени простор трга. Тамо се одмах образовала поворка, чије је чело пошло ка средишту града.⁴

Главна група од 5—600 учесника пошла је Сарајевском улицом. Извикиване су пароле: „Доле рат!“, „Доле фашизам!“, „Живео Совјетски Савез!“, „Москва-Београд!“. Река демонстраната је затим скренула улицом Војводе Миленка. Пошто је поворка пошла ка Војној болници, тек што је одјекнуло десетак парола на овој страни, збуњени жандарми су почели да се дозивају звиждањем. Десетак сакупљених чувара јавног реда вукло се на репу колоне, не покушавајући уопште да ступи у дејство. Велики број грађана, па чак и војници Војне болнице, поред које је народ пролазио, поздрављали су демонстранте. У Делиградској улици маса је покупила каменице, јер је опазила да их прате жандарми. Када је поворка ушла у улицу Франше Депереа, скренула је ка Споменику француском генералу са Солуна. Иза самог споменика чекала је жандармериска коњица, која је налетела на демонстранте. Настао је окршај. Под кишом каменица коњица се брзо морала повући. Потом су жандарми прибегли последњем средству. Почели су пуцати. Демонстранти су се разбегли, али су пароле и поклице и даље одјекивали оближњим улицама око „Мостара“.⁵

Један учесник овако приказује до-

гађаје: „Када смо сишли у Франше Депереа улицу, кренули смо лево и дошли до пијаце испред Карађорђевог парка. С обзиром да је била недеља пре подне, ту је било маса света. Ту смо се зауставили на самом раскршћу, зауставили саобраћај и другови су почели да држе говоре. У том тренутку наишла је полиција на коњима из Франше Депереа улице. Зауставили су се на стотинак метара, сјахали са коња и кренули су у стрељачком строју према нама. Настала је велика пометња, нарочито на пијаци. Једна група демонстраната потрчала је према топовским шупама. Једна група отишла је на пијаци према парку горе, а један мањи део нас је остао у продужењу улице Франше Депереа. Сви који смо већ имали камење у рукама бацали смо га на жандарме који су се већ прилично примакли. У околним зградама почели су са ломљавом да се затварају прозори уз врисак жена на пијаци и на прозорима. Потрчао сам са осталим друговима и скренуо лево, мислим у Небојшину улицу. Ту сам приметио око двадесетак другова који су трчали у правцу парка. Одједном испред нас појавили су се опет жандарми на коњима и ја сам побегао у двориште једне зграде десно и ушао у једну шупу у дворишту... После неколико минута, већ су излазили жандарми и агенти у зграду са лица која је имала улаз и из дворишта и убрзо извели двојицу демонстраната. Није прошло ни десет минута, ушла је друга група у исту кућу и после кратког времена изашли су сами на улицу. После пола сата, када се све умирило на улици, изашао сам из скровишта и на две-три стотине метара испред себе видео сам „марицу“ и једну групу другова које су жандарми спроводили“.⁶

По једном исказу, група која се сабрала код „Мостара“ стигла је чак до Славије.⁷ Можда се није радило о некој већој групи, него о каквој мањој скупини која се Делиградском улицом спустила овом чворишту града.

Једна група демонстраната у којој су се налазили и чланови Савеза банкарских, осигуравајућих, трговачких и индустријских чиновника (СБОТИЧ),

издвојила се из главне поворке која је од „Мостара“ пошла Сарајевском улицом, те се упутила ка Теразијама. Из улице Милоша Великог, међутим, искрснуло је јако одељење жандарма-коњаника. Настао је страшан обрачун. На ударање сабљом и на натеривање коња демонстранти су одговорили каменицама. Велика гужва се створила, те жандарми нису смели да гађају из пушака, него су се трудили да се ова скупина не споји са главном матицом демонстраната, која је нешто раније скренула улево. Ту се народ из поворке почео разилазити на разне стране.⁸ По исказу једне другарице из тадашњег СБОТИЧ-а, њена се група пробила до Теразија и до садашње Нушићеве улице; полиција, пак, није била обавештена, те није дејствовала, него су се демонстранти сами разишли.⁹

Поподне истог дана одржани су партиски састанци, између осталих и међу радницима из Раковице, на којима је извршена анализа акције и претресано држање и ангажовање чланова, кандидата и симпатизера Партије.¹⁰ По мишљењу свих живих учесника обухваћених у анкету, демонстрације су успеле и полиција је била потпуно неприпремљена. Читава два сата она није успела да разбије демонстранте.¹¹

Противратне демонстрације првог септембра 1940 нису одржане само у Београду. У Трапистима код Бања Луке, на пример, одржан је значајни политички збор који се претворио у демонстрације. Том приликом, да би сломила борбу радника, полиција је руководеће другове из Бања Луке послала у војни концентрациони логор.¹²

За разумевање парола и политичке усмерености ове противратне агитације добро може да послужи летак који је Партија објавила крајем 1939 године против рата, а за слободу и равноправност, као и бољи живот младе генерације: „Политиком Совјетске Русије, њеним интересовањем за судбину и независност Балкана и нарочито доласком совјетске војске у средњу Европу избегнута је за сада могућност немачког, или било чијег, напада на балканске земље и на Југославију. У таквој поли-

тичкој ситуацији главна опасност која прети нашим народима у нашој земљи, јесте политика извесних противнародних клика које се спремају да гурну народе Југославије на ратну кланицу. Борба за мир, за враћање наше земље у нормално стање, данас значи борбу против свих изазивача рата чија се делатност осећа у земљи (у Хрватској слуге фашизма — франковци, у Србији поред Љотића, некаква „независна Омладина за Народну Одбрану“ и друге групе под утицајем противнародних кругова отпочињу организовано ратно-изазивачку пропаганду). Животни интерес малих народа није да као Словаци, на пример, гину за немачке интересе, нити да као Сенегалци буду најамници енглеско-француског блока. Само у чврстом савезу свих балканских земаља, ослањајући се на моћну совјетску Русију, а остајући ван ратног сукоба, балкански народи а међу њима и народи Југославије биће у стању да очувају своју независност и слободу.¹³

II

Конференција београдских активиста у Реснику одржана је у вези с првосептембарским демонстрацијама. Само, постоји дилема код момента који је прилично важан: на основу датих изјава испада да је ова конференција одржана и уочи првог септембра,¹⁴ да се демонстрације припреме,¹⁵ но и после првог септембра, конкретно осмог септембра пре подне, да се извуку потребни закључци из већ изведене акције, а нарочито да се размотри питање чланства радника у Уједињеном радничком синдикалном савезу (УРСС). Учествовало је 200—300 радника, и сви су били металци из Београда и Раковице, активисти, чланови Партије и симпатизери. Конференција је одржана у шуми и сви су учесници били на изглед излетници.¹⁶

Основно је питање било да ли напустити Уједињени раднички синдикални савез због става Централне управе, пре свега за време великог штрајка радника аеронаутичких предузећа у Земуну, Београду и Раковици од априла до јула, када су Богдан Крекић и његово дру-

штво јавно провоцирали штрајкаче и денунцирали их полицији, називајући штрајк од првог дана илегалним. Закључак је био да се иде у Уједињене синдикате, јер они ипак нису оно што је Југословенски раднички савез (Југорас). У самом УРСС-у, пак, треба се борити за здраво руководство, а то ће бити могуће ако што више активних радника уђе у ове синдикате. Конференција је трајала од осам или девет сати до два сата поподне. На конференцији су говорили: Пера Ристић, из „Микрона“, који је тада био функционер у подружници металаца Уједињеног радничког синдикалног савеза,¹⁷ Срета Младеновић, секретар партиске ћелије у Индустији мотора у Раковици,¹⁸ и неки друг са немачким именом који је био високог раста. На конференцији је у дискусији учествовало око 50 радника. На њој је извршена и анализа демонстрација одржаних првог септембра.¹⁹

Дилема у погледу датума и садржине рада конференције ипак се може решити. Изјаве, а и околности, говоре да се конференција могла одржати само недељом. Ако се одбије први септембар који је био у недељу, у обзир долазе недељни дани 25 август и 8 септембар. Пошто и изјаве у прилог одржавања конференције пре првог септембра говоре о београдским металцима и о истом броју радника,²⁰ не изгледа вероватно да би се само београдски металци скупљали да већају о претстојећим демонстрацијама, кад су у њима учествовале све напредне снаге Београда. Уосталом, металци су заиста имали разлога да се посебно окупљају, и то кад су се сви људи вратили на посао после штрајка. Остаје далеко рационалније прихватити друго решење са осмим септембром.

III

Пре него што би се описао криво прекинути излет радништва и омладине у Кошутњаку, треба рећи неколико речи о месту излета у агитационо-политичком раду Партије и радништва пред Други светски рат.

Од момента кад је почела политички

да сазрева, радничка класа је пре много деценија радо користила излете као облик одмора и јачања класне свести. Првомајски излети, на пример, спојени с митинзима, забележени су још од социјалдемократских партија пре Првог светског рата у готово свим земљама с тада организованим пролетаријатом. Посебно је Кошутњак био најомиљенији излетнички кутак не само грађанства, него и радништва како оног под утицајем Комунистичке партије Југославије тако и оног којег је у својим рукама држала социјалистичка партија, чак и у годинама пред Други светски рат.²¹

Постојало је три врсте излета: по струкама, масовни излети без обзира на струку и синдикалну организацију и чисто омладинских недељних излазака, јер су ови излети били такорећи главна форма рада комунистичке омладине. Омладински излети често су извођени заједно са студентима.²² Излети по струкама били су далеко бројнији, али зато су масовни излети имали јаче наглашен политички карактер. На масовне излете су долазили и студенти и остала средњошколска омладина. Они су били манифестација снаге и солидарности радничке класе и напредних снага Београда. Такве масовне излете организовао је Месни међуструковни одбор, који је образовао и посебне групе за одређене излете. Иначе су, по скоро свим синдикалним организацијама, постојали сталнији одбори за приређивање излета.²³

За разлику од масовних излета, на излете по струкама ишло се на цео дан. Уочи излета уплатила би се храна, те би одбор за излет био дужан да храну набави и да је допреми на предвиђено место недељног или празничког одмора. У одбору се обично налазио по неки друг са већим искуством као и млађи и нови другови, којима је било потребно да се активирају у покрету. Припрема програма зависила је од карактера излета, наклоности и узраста излетника. Уз помоћ старијих другова, на излетима синдикалних организација чланови омладинских секција изводили би културно-забавне тачке. Ниједан излет, међутим, није протекао без предавања о питањима која су у датом моменту

била актуелна и која су привлачила пажњу радништва. Млађи другови играли би ногомет, одбојку или слично на слободном простору и трави.²⁴

Организација излета захтевала је од активиста крајње залагање како у агитацији, тако и у свршавању физичких послова. Активистима је обично остало најмање времена за разоноду; пријатна забава препуштала се новим друговима и гостима, којима је чињено све како би се на заједничком излету у природи што боље осећали. Није био редак случај да неколико другова активиста носе на леђима далеко изван града по стотинак килограма хлеба и неколико великих корпи са осталим намирницама. На самом излету, док су се други забављали, задужени би другови припремали хладан оброк, па би на постављеном пак-папиру, често дугачком и по тридесет метара стављали сваком излетнику његов уплаћени тал. Дешавало се, међутим, да касније пристигне неко од излетника којег није требало одбити, а хране није било понесено више него што је предвиђено, Питање се у тим случајевима решавало просто на тај начин што би неколико најсвеснијих другова остало без ручка, а уплата би им остајала за следећи излазак.²⁵ Јело се увек колективно. Често би беспослени другови помогли код ношења хране, те би зато добијали оброк бесплатно.²⁶

Излети се нису пријављивали полицији, па према томе ни програм. Људи су се једноставно договорили па нашли на излету, тако да полиција није ни знала шта се на излету ради. Излети су били полулегална форма рада, ипак не легална, за које полиција зна и на које шаље своје претставнике. Ова полулегална форма коришћена је врло дуго, све док — управо са Осмим септембром — полиција није почела да пуца на излетнике.²⁷

Понегде је било „колектива“ који су на себе примили организовање и финансирање заједничких излазака, и то у првом реду излета. Такав „колектив“ од 15 омладинаца из Државне штампарије имао је шаторе који су им остали од скаута. Договорно је сваки члан колектива сваког месеца уплаћивао у

заједничку касу по 10 динара. Тај новац је служио за куповину новина, за одлазак на приредбе и предавања у току зимског, и за набавку хране кад се ишло на излете у току летњег дела године. „Колектив“ је стварно био материјална основа за политички рад.²⁸

Програм за излете унапред је утврђен и увежбан. Рецитовале су се разне борбене песме, често стихови Мајаковског. Групе певача или солисти уз пратњу гитаре певали су народне и борбене песме и разне арије из совјетских филмова. Организатори музичких екипа бринули су се за увежбавање мелодија и тачно су знали ко шта треба да пева, ко да води, а ко да прати. Најпознатији певач руских и совјетских песама била је студенткиња Вера Црвенчанин. Као певач важила је и другарица Милада Рајтер. Од рецитаната били су признатији: Фрида Бергман, Радослав Тадић, Бранко Тасовац и још неки. Музичка и рецитаторска секција постојале су скоро при свим синдикалним организацијама. Обрађујући поједине тачке, већ код припремања програма привлачен је велики број људи. Кад није било излета ове културно-просветне секције припремале су приредбе и другарске вечери у синдикатима. Скоро обавезан „Врабац“ би у шаљивом жанру обрадио појединости из дневног живота излетника, али никако није изостављао ни теме дана, како у унутрашњој тако и у спољној политици. Шаљиви „рапорт“ добро је долазио и због конкретне ситуације на самом излету. Није се понекад могло знати ко је ко од излетника који су се прикључили; наилазили су и сумњиви људи, а знало се да полиција убацује на такве излете своје агенте или доушнике. „Врабац“ — који би искарикирао профашистичке акције владе или спољнополитичке догађаје приказао у одређеном светлу — могао је припомоћи да се открију ови непроверени намерници.²⁹

Најзад, уз песму и забаву обично би се држао по један, два па често и по три реферата политичке природе.³⁰ Ако није било предавања, у сваком случају би се прочитао какав чланак који је писао неки од партиских руководила-

ца.³¹ Дешавало би се да су старији другови за време трајања излета мало подаље од главне групе одржавали састанке. Излетска разонода била је, тако, само камуфлажа за нормално одвијање политичко-организационог живота.

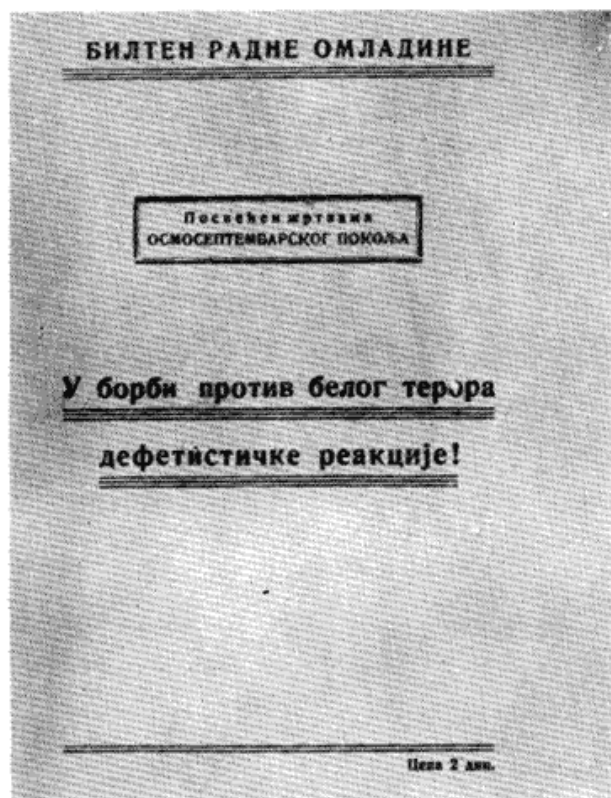
После добро проведеног дана у природи, расположени излетници су приликом враћања кућама певали борбене песме. Једном је једна група певала ове песме од Кошутњака чак до Славије, и нико их није ометао и заустављао.³² Али, другом приликом, код „Мостара“ групи од 50 младића и девојака који су наставили да певају „Мила Шпанија“ придружили су се агенти. Но, омладина се на време растурила и до хапшења није дошло. Ипак, другови су били озбиљно опоменути.³³

На излет се ишло у Кошутњак, Топчидер, на Авалу, преко пута „Шест Топола“, на Аду Хују, у Жарково, Бели Поток³⁴, у забачени кутак Кијева, Ресника, на Саву код Зимовника.³⁵ Лети се обично ишло на плажу, а спрелећа и у рану јесен нарочито на Звездару и у Кошутњак.³⁶ Београдска подружница Савеза банкарских, осигуравајућих, трговачких и индустријских чиновника обично је приређивала заједничке излете у околна села. Ту су долазили у додир са сељацима и разговарали су са њима. Ови излети, укупно узевши, имали су за циљ да се људи упуте у борбу против постојеће владе и режима, а и да се сељацима да потстрек да се боре за своја права, упоредо са службеницима и радницима.³⁷

Уз чланове и кандидате Партије и уз синдикалне активисте постајао је и шири круг симпатизера с којима се радило по разним кружоцима и с којима се ишло на излете. Да су излети у очима ових људи били пријатни и успешни, најбоље се види по томе што су ови радници и намештеници често долазили и питали организоване другове када ће се опет ићи на излет. На људе који су слободно време проводили са члановима Партије на излетима могло се рачунати скоро у свакој ситуацији: они су активно помагали покрет, разносили летке и слично.³⁸

На основу изјава учесника у рад-

ничком и напредном покрету пред Други светски рат могу се набројати познатији излети у току 1939 и 1940 године које су организовали чланови Партије. Почетком маја 1939 организован је Ђурђевдански уранак у Кошутњаку.³⁹ Било је то коришћење легалних форми за окупљање радника. Улето те године синдикати су организовали више мањих

Сл. 1 — Билтен радне омладине, посвећен жртвама Осмосептембарског покоља 1940 године у Кошутњаку.

излета на дивљој плажи, на банатској страни ниже Панчевачког моста.⁴⁰ Највећи од ових излета на води био је излазак на Ада Хују, у коме је учествовало око 2000 људи. Око 300 момака разврстало се око импровизоване позорнице, тако да полиција преко њих није могла прећи. Слично је успео и један врло посећен излет на Сибирији, на Новом Београду изнад жељезничког моста. Често су тада извођени излети код Голф клуба и на Авалу. Један од масовних излета био је онај када је Раде Ружић однео

победу у маратону; на њему је учествовала и студентска омладина.⁴¹ Улето 1940 приређен је изванредно успео излет у Чортановце код Сремских Карловаца. Ту је камионом допремљена ногометна екипа „Полет“, која се налазила под утицајем Партије, а дат је и одабран програм, у чијем је извођењу учествовала и Вера Црвенчанин.⁴²

Партија је успела да излети, које су њени чланови организовали, буду лепо посећени зато што је успевала да сваком излетничком скупу да одговарајућу садржину солидно на забаван и приступачан начин припремљену и изведену. Партиске ћелије и синдикални активисти зато су се оријентисали на излете да би кроз културно забавни део програма пренели на масе своје идеје, јер су се оне у овом облику и амбијенту врло лако лепиле за душу младића и девојака. Кроз песму и игру стварали су се јединствени колективи, спремни, и за демонстрације.⁴³

Најпознатији излет пред рат, међутим, због наступа полиције, био је излет у Кошутњаку 8 септембра 1940 године.

*

Наступ полиције, претстављао је општи курс режима. Само као локални повод појављује се освета за демонстрације од првог септембра, када полиција није била способна да интервенише, јер су се демонстрације јавиле на више места Београда.⁴⁴ Организатор излета био је Месни комитет Партије,⁴⁵ односно Месни међуструковни одбор.⁴⁶ Агитација за излет у Кошутњак у недељно поподне 8 септембра врло је живо спроведена. Настојало се да што више другова дође са породицама и посебно са малом децом. Дошао је и приличан број људи из Раковице.⁴⁷ Многе синдикалне организације учествовале су и примиле су свој део задатка по програму.⁴⁸ Покренута је и организација жена, за коју је овај излазак био управо један од видљивих манифестација рада. Са Чукарице, из „Цигар-папира“ и Маркарнице, Управе монопола изашло је око 150 жена.⁴⁹ У природу је изашло и 400—500 средњошколаца, и забављали

Радној омладини Београда и Србије

8 септембра проливена је у Кошутњаку омладинска крв. На начин ужасан, невиђен до сада не само у читавом културном свету већ ни код нас, извршен је покољ над мирним излетницима, над младим шегртима и гимназистима. Двадесет младих тела, што мртвих а што рањених остало је по Топчидерским путевима, изрешетано палучинама жандарма и полицијских агената.

Како се је све то десило, како је до тога могло доћи?

У свом „саопштењу“ Управа града Београда говори о „непријављеном комунистичком збору“ у Кошутњаку, из кога су опалени први пуцања на орган власти када су учеснике позвали да се разиђу. Цео Београд зна данас колико је злочинска, колико је бестидна ова ЛАЖ. Хиљаде Београђана који су, као и сваке недеље користили свој одмор за шетњу Топчидером и Кошутњаком угледали су, својим очима ПРАВУ СЛИКУ, стварност овог једног злочина.

На излетнике који су се одмарали на пољани испод Кошутњака, на највидлијем месту крај пута - далеко на мало подесном за „зборове“ на омладину која је, жељна сунца и ваздуха после прекомерног рада и слабе исхране, дошла ту да се, као обично, забави, игра, трчи и весели - издасило је одједном, са свих страна читава чета наоружаних жандарма под шалмовима и најодмоглавиенијих полицијских агената. БЕЗ ИКАКВЕ ПРЕДХОДНЕ ОПОМЕНЕ, жандармерија је заузела борбени став и озворила је из пушака патру на излетнике који су већином седели на трави, лежали или играли равне игре. Отпочео је ужасан приказ: кроз читавих пола сата, кроз које је време испуњено близу 1000 метака, пуцано је на омладинце, изненађене свим овим, падала су млада тела, проливала се крв. Крвави пси из београдске Главњаче сустизали су младине и девојке и на најстрашнији начин их убијали. Тако је познати злочинац аген Ђорђе Космајец ухватиши за косу једну шеснајестогодишњу гимназискињу, која је покушала да се спасе, опалио јој из револвера метак у главу. Други познати члан београдске главњаче Милорадовић поручио је шесторо девојки и млађања уз један вагон на топчидерској станици и почео је кладити да их убија: тоје су пали као његове жртве на том месту, док су остали спасени само огорчењем народа који се ту затекао. До касно у ноћ трајало је тошње омладинца и свих излетника од којих су око спотину одведени у главњачу, а на месту покоља остало је двадесет, већ жртвих и тежко рањених, младих тела.

Другови! Млади радници, Студенти, Ђаци! Омладино изашних села! Млада генерација нашег народа!

Покољ над изашним друговима у Кошутњаку претрпели смо својој страхови и жртвама, сва она дела која су над нама извршена и која се свакодневно врше. На омладину у Кошутњаку није пуцано зато што су се сукобили са влашћу, зато што су се нашли у борби тога часа. НА ИЗЛЕТНИКЕ У КОШУТЊАКУ ЈЕ ПУЦАНО БЕЗ ИКАКВОГ РАЗЛОГА, ХЛАДНО И СПРЕДОМИШЉАЈЕМ, СА ЦИЉЕМ ДА ИХ СЕ ШТО ВИШЕ ПОБИЈЕ. ПОКОЉ У КОШУТЊАКУ ПОКАЗУЈЕ ДА СУ ПАЛЕ СВЕ МАСКЕ ДА ЈЕ НАСТУПИЛО ВРЕМЕ КАДА НЕ САМО НАША СЛОБОДА ВЕЋ И НАШИ ЖИВОТИ ЗАВИСЕ ЈЕДИНО И ИСКЉУЧИВО ОД СЛУЧАЈА, ОД САМОВОЉЕ ВЛАДАУЋИХ И ЊИХОВИХ КРВАВИХ ПАСА ИЗ БЕОГРАДСКЕ ПОЛИЦИЈЕ. Локољ у Кошутњаку јасно и крваво сведочи о томе да је влада Цветковић-Мачек-Корошец ради спаса профита једне групе великих богатина које престивила, решена да загази у крв, да пуца и убија, да надје земљу и народ. Драгиша Цветковић, Влашко Мачек, Антон Корошец, заједно са својим крвавим осима Светозаром Вујковићем, Ђорђем Космајцем, Милорадовићем и другим злочинцима из београдске Главњаче - на тај су начин почели да остварују упуства добивена од Хитлера, ради претварања ове земље у колонију Немачког империјализма.

Родитељи, очеви и мајке нашег поштеног јавности!

Покољ ваше деце у Кошутњаку показује да у овој земљи крвави режим Цветковић-Мачек-Корошец заводи стине у коме нисте сигурни не само за слободу, здравље и будућност, већ ни за го живот ваше деце. РЕЖИМ БЕОГРАДСКЕ ГЛАВЊАЧЕ ПОСТАО ЈЕ РЕЖИМ ЦЕЛЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Хоћете ли то и даље трпети? Хоћете ли гледати како умиру ваша деца на излетима, у школи, на улици Подигните свој глас протеста, придружите се борби свих угњетених.

Радна омладино!

Дошло је време великих одлука. Данашња влада Цветковић-Мачек-Корошец, и читав поредак крви и угњетавања који она претставља, немоју за млада генерацију више ништа до курдуше. За нашу будућност, за нашу слободу и још више ЗА НАШЕ ЖИВОТЕ нема више никаквих гаранција у овом поретку.

ЈЕДИНИ ПУТ СПАСА, ЈЕДИНИ ПУТ БУДУЋНОСТИ - ТО ЈЕ ПУТ БОРБЕ РАДНЕ ОМЛАДИНЕ ПУТ БОРБЕ СВИХ УГЊЕТЕНИХ НА СТРАНИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И ПОД ЊЕНИМ ВОЂСТВОМ ПРОТИВ ОВОГА РЕЖИМА РОДСТВА, РАТА, ПЛЈАЧЕ И КРВИ - ЗА ПРАВУ НАРОДНУ ВЛАДУ, владу радника и сељака, која ће знати да народу да права, да земљу спасе рата и родства да осигура слободу и срећну будућност омладини.

НАШ ОДГОВОР на злочински покољ 8 септембра мора бити: још чвршће окупљање наших редова, још одлучнија борба против угњетача. Ликови палих младих јунака 8 септембра, Ликови Петрушевића, Дмитријевића и других нека нам даду још више снаге, још више љубави према слободи, још више пламене мужњве према угњетачима.

Напред, јединствено у борбу против белог терора. Напред, у борбу за слободу и наша права, за о-баране владе Цветковић-Мачек-Корошец, за владу народа владу радника и сељака, за савез са СССР-ом.

ЗАПАМТИТЕ ИМЕНА КРИВАЦА ЗА СМРТ НАШИХ МАЛИХ ДРУГОВА, ДОБРО ЗАПАМТИМО ТА ИМЕНА ЈЕР СЕ ЧАС НАРОДНОГ СУДА ПРИЉИЖАВА.

ЖИВЕЛА НАРОДНА ВЛАДА, ВЛАДА РАДНИКА И СЕЉАКА!

Напредна радна омладина Београда.

Сл. 2 — Плакат Народне омладине Београда поводом Осмосептембарског покоља 1940 године у Кошутњаку.

се одвојено на простору између жељезничке пруге, дворске штенаре и летовалишта Црвеног Крста, одмах кад се пређе подвожњак.⁵⁰ Како је дан био леп, изишло је у Кошутњак и много другог света, на излет или у шетњу.⁵¹ Ипак, овај излет био је пре свега смотра радничке и студентске омладине, која је била заступљена у највећем броју.⁵²

Не може се тачно утврдити број излетника у скупини коју је организовао Месни међуструковни одбор. По неким исказима било је у Кошутњаку око 3000,⁵³ а по неким другим око 5000 људи.⁵⁴ Саопштење Месног комитета Партије о догађајима у Кошутњаку каже да „се било сакупило на излету више хиљада радника, намештеника, и омладине“. Слично је стајало и у летку Округног комитета за Ниш. Једна учесница, међутим, смањује тај број на око 1000 људи, који су повели и своју децу са собом, па се нашла и по која беба.⁵⁵

Тога дана пре подне партиски руководиоци из редова радника и студената одржали су састанак у кући родитеља Константина Ковача, званог Кокан, младог радника предузећа прецизне механике „Микрон“, у Томазијевој улици бр. 34.⁵⁶ Сличних састанака било је и на другим местима, на пример код Николе Груловића, где су се скупили неки другови, ако не да попричају, можда да приме последње директиве из Прокрајинског комитета Партије. Ту су били Филип Кљајић⁵⁷ и Бора Марковић. За разлику од већег дела излетника, средњошколска омладина је пошла у Кошутњак још пре подне. Она је организовала разне ногометне утакмице, такмичења у одбојци и другим спортовима. Око подне омладина је ручала, такође на окуп, колективно.⁵⁸

Поједини излетници су по подне на трамвајској станици испред Подвожњака, препознали неке агенте, као на пример познатог крволока Милорадовића. У великом броју света чланови појединих синдикалних, студентских и осталих удружења скупљали су се у гомиле преко лозинке.⁵⁹ Донесени су и транспаренти и исписане паролe.⁶⁰ Излетници су поседали на платоу између

пута и шумарка, иза Подвожњака, лево на једној пољаници, између аутомобилског пута и жељезничке пруге.⁶¹ Сабрали су се у круг да што већи број присутних може пратити извођаче културно-забавних тачака.⁶² Изведен је шаролики програм,⁶³ од козачких игара па до рецитације и говора. Говори су се држали по групама. У једној групи говорио је Михаило Швабић, углавном о одбрани земље.⁶⁴ Аранжери програма у главној скупини били су омладинци, Слободан Галогача и други. Певале су се радничке песме и арије из совјетских филмова, рецитовали стихови Берта Брехта и извели разни скечеве.⁶⁵

Негде после 16 часова сви су се скупили на једно место између пруге и пута и ту је почео организовани део програма. У самом почетку програма неки су приметили да пристижу „марице“ са жандармима и агентима. Због тога су студенти и млади радници поставили неку врсту обезбеђења према жандармерији. Средњошколци, као и обично дотада, били су заштићени да би се обезбедили од реперкусија школских власти.⁶⁶

На главној „сцени“ све се лепо одвијало по плану. Фрида Бергман је изрецитовала строфе „Анита сам се звала“. После тога је Вера Црвенчанин запевала песму „Чупчик-чупчик“, а на гитари пратио ју је Жика Чукулић.⁶⁷ Крај мелодије публика је дочекала с великим пљеском. Затражено је да се песма понови.⁶⁸ Одједном се иза Подвожњака указала полиција. Графичар Радиша Тимотић викнуо је „другови, полиција“. Додао је још „у седам сати код »Мостара«“. Када се скуп окренуо према Подвожњаку видео је да су стигла два камиона жандарма.⁶⁹ Прве пролазнице на које су наишли жандарми су одмах почели да туку пендрецима и кундацима.⁷⁰

Полиција се испрва држала по страни, по шумарцима, тако и да није примећивана, те је пустила да програм почне.⁷¹ Жандарми су блокирали скуп, а да то излетници нису ни приметили. Коњица је опасала цео Кошутњак и постепено је стезала обруч. Већина се није ни надала да ће наићи органи

власти. Камиони са жандармима и агентима стигли су кад је програм на главној „сцени“ почео. Они су са Подвожњака имали да изврше сам наступ и да излетнике похapse и поведу у Управу града.⁷²

Широк ланац од тридесетак жандарма под шлемовима развио се од Подвожњака и пошао је према излетницима с пушкама „на готовс“. Наступали су са друма. На широком равном простору није се могао пружити никакав отпор. Поставило се питање како се пробити кроз обруч. Чим су излетници приметили да жандарми наступају с оружјем у руци, инстинктивно су почели да се растурају.⁷³ Један убачени агент, по свој прилици Николић-Чокара, испалио је један метак из револвера у вис. У том моменту жандарми су отворили ватру без икакве опомене.⁷⁴ Тада је могло бити око 5 часова поподне.⁷⁵

На скупу је било доста грађана са женама и децом, а и случајних шетача излетника, од којих су се неки приључили главној маси радника, студенаца, ђака и службеника. Изненадна појава жандарма и пуцњава изазвале су пометњу и врисак, нарочито жена са децом. Мајке су потрчале да потраже своју децу, коју је, мало подаље од „позорнице“, под неким дрветом на трави, неко од одраслих забављао. Главнина је јурнула преко пруге. Мањи део пустио се низ трачнице, према Раковици, док је једна група пошла на кошутњачко брдо, односно у шуму.⁷⁶ Жандарми су тукли и излетнике који су се нашли у Кошутњаку мимо поменуте групе. Измахивали су, ударали су у прса и леђа, хватали су мале групе и везивали их. На платоу после првог напада и пометње остало је на земљи без свести 50—60 људи.⁷⁷

Када су се чули први пуцњи неко је повикао: „Пођимо овамо да се са камењем боримо против жандарма“. У близини је био железнички насип, те су омладинци дограбили каменице и почели да их бацају на полицију. Наоружане слуге режима наступале су са више страна. Једна група углавном средњошколаца одједном се нашла на

путу који води у Раковицу. Ту је на неком споредном колосеку остављено неколико теретних вагона, који су одлично послужили да се омладина заклони. У заклоништу излетници су се скупчили, те је говорио Филип Кљајић. Говорио је о томе шта хоће полиција и зашто не дозвољава омладини и радном свету да се забавља у природи.⁷⁸

Војска краљеве гарде иступила је тек касније против излетника. У првом моменту пре би се рекло да су њени припадници помогли радницима. Група дрводељаца, наиме, кренула је преко железничке пруге продрла је у башту Краљеве гарде, где су се налазили коњички и артиљериски пук. Војници су се тада нашли у чуду, видевши у свом касарнском кругу цивиле. Ниједан стражар није интервенисао. Официри нису знали што ће с овим непозваним и нежељеним гостима, те су их само упућивали куда да изађу. На овој страни било је само тискања.⁷⁹ Али, када је нешто касније други талас излетника прескочио жицу и ушао у краљеву башту, ту су их војници похватили.⁸⁰ Пошто пуцњава није престајала, примећено је кретање припадника Краљеве гарде с треће стране. Војска је била постављена и на кошутњачко брдо.⁸¹

Млађи радници, ђаци и студенти настојали су да организују отпор иза насипа пруге. Са железничког насипа вађене су каменице, а од откинутих грана спремани су штапови. Видећи пред собом неколико пута бројнију омладину, која је решила да се брани, жандарми су застали, осматрајући како се маса таласа. Када су пале прве каменице, они су пиштаљкама затражили појачања. Моменат предаха је искоришћен да се убрза повлачење.

Потом се појавио други кордон жандарма, под пуном ратном опремом, са шлемовима на глави. Тада је поново наређено да се отвори ватра. На плотун је одговорено новом кишом каменица. Али, са свих страна брда одазвали су се нови плотуни. Под унакрсном ватром излетници су настојали да пробију обруч. У групи радника из Раковице пала је наредба да се повуку ка свом станишту.⁸² Пошто су жандармима стигла

појачања, пуцало се са свих страна. Патроле жандарма и војника крстарице су шумом и хватале разбијене групе радника. Било је мало оних који су остали у жбуњу и избегли хапшење. Неки радници из Раковице склонили су се у шуму, па су у њој скривени морали да проведу преостали део поподнева и целу ноћ. Било је међу њима и таквих који су се сакрили у крошње дрвећа.⁸³ Мање групе које су се попеле на кошутњачко брдо војници и жандарми нису дирани, пошто су се ови излетници правили невешти и мирно су седели. Рекли су им да чекају да се ово разиђе, па могу сићи.⁸⁴

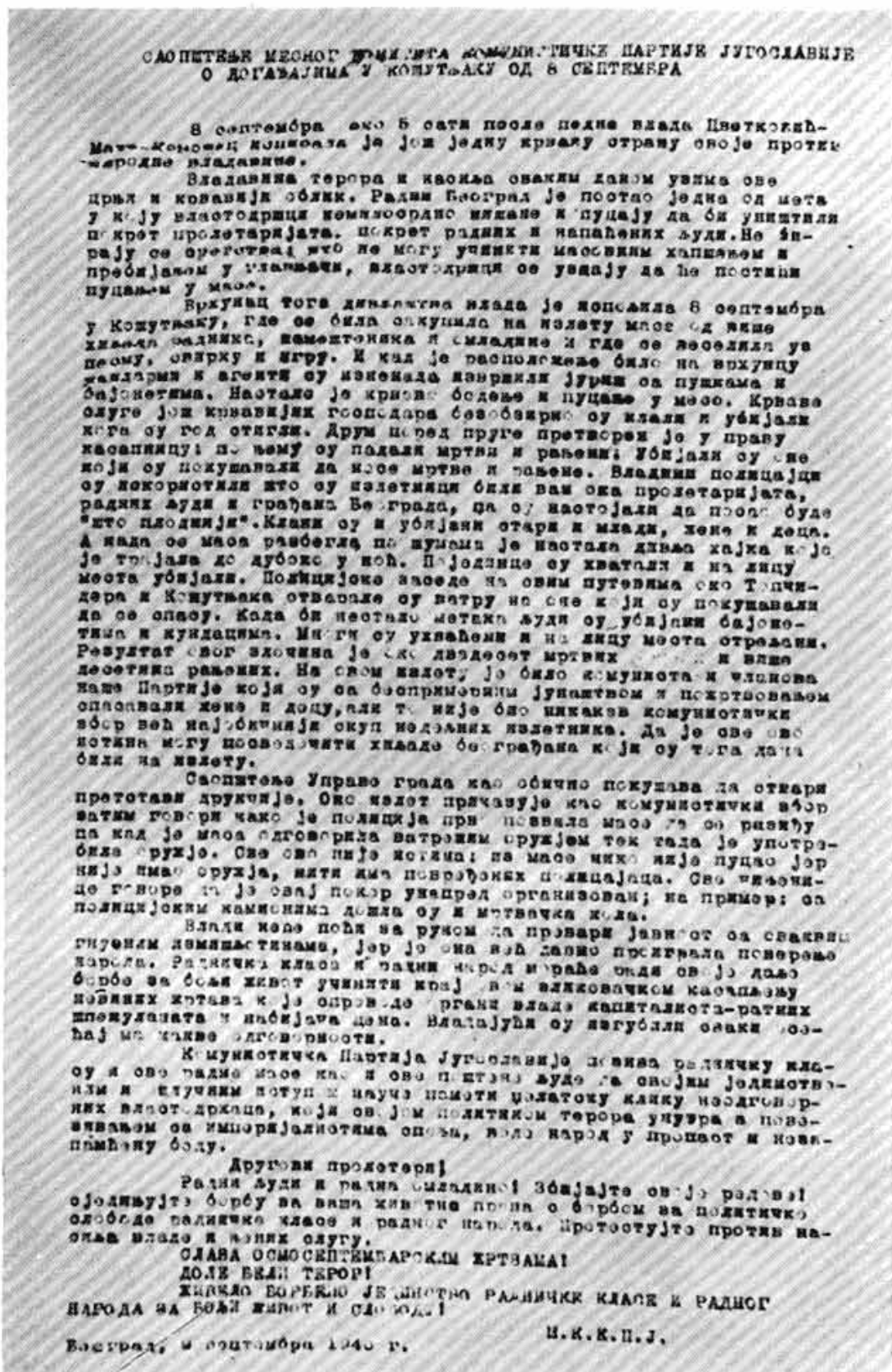
Једна другарица у својој писменој изјави је на следећи начин описала сам окршај: „И ја сам потрчала према пружу и ту ми се неки дечак ухвати за руку, плачући, јер се био изгубио од оца чији је сако носио преко руке. Ухватила сам малог, — било му је 5—6 година — и са њим сам потрчала, али тамо су већ пуцали и ја сам се вратила. Видела сам како је Лепу Стаменковић један човек у цивилу, ваљда неки агент покушавао да савлада, али Лепа се гушала са њим. У том је наишао воз који је ишао ка Београду и машиновођа, који је видео ту гужву, зауставио је воз и почео да гађа овог агента великим грუმенима угља и камења, псујући режим, краља и све. Лепа се искобељала од агента, али јој је он сву хаљину раздерао, тако да је морала рукама да прикрива голотињу. Потрчала сам натраг и видела да су једног рањеног друга двојица носили на рукама, а њему је из врата ишла крв и сливала се преко рамена и леђа. Када сам претрчавала пољану да се докопам шуме, видела сам Веру Лазовић како се рве са једним жандармом. Он је ударио кундаком, а Вера, онако висока, снажна, ухватила је за кундак и нагло повукла себи, затим га је одгурнула и жандарм, који није очекивао отпор посрнуо је и сео. Вера је потрчала даље према аутомобилском путу. Ту су се, били искупили шетачи, посматрачи извођења нашег програма, који се још нису разбежали, и међу њих се умеша.“⁸⁵

Један излетник, тада средњошколац

изјавио је следеће о свом сусрету с полицијом у сутон кржаве недеље: „Ја сам се повукао, прешао преко друма који води за Раковицу и стао усправно поред једног дрвета. Сви који су били поред мене полегали су по јарку. Нисам веровао да жандарми стварно пуцају у омладину с правом муницијом. Јасно сам видео када један жандарм диже пушку и окреће цев према мени. Уверен да је то само ћорак, ја се нисам ни помакао, а он је претпостављајући вероватно да сам ја случајни излетник мало нишанио и скренуо пушку од мене и опалио у правцу првог омладинца који је лежао сакривен поред мене. Овај је вриснуо и ја сам видео да му је из шаке потекла крв.“⁸⁶

Саопштење Месног комитета за Београд поводом ових догађаја од 9 септембра приказало је овим речима драму борбе: „Настало је крваво бодење и пуцање у месо. Кржаве слуге још крвавијих господара безобзирно су клали и убијали кога су год стигли. Друм поред пруге претворен је у праву касапницу: по њему су падали мртви и рањени. Убијали су оне који су покушавали да носе мртве и рањене. Владици полицијаци су искористили што су излетници били ван ока пролетеријата, радних људи и грађана Београда, па су настојали да посао буде „што плоднији“. Клани су и убијани и стари и млади, жене и деца. А кад се маса разбегла, по шумама је настала дивља хајка која је трајала дубоко у ноћ. Појединце су хватали и на лицу места убијали. Полицијске заседе на свим путевима око Топчидера и Кошутњака отварале су ватре на оне који су покушавали да се спасу.“⁸⁷

Плакат Напредне омладине Београда наводи већ неке конкретне податке који говоре о безграничној крволочности полицијских агената Управе града: „Отпочео је ужасан приказ: кроз читавих пола сата, за које је време испалењено близу 1000 метака, пуцано је на омладинце, изненађене свим овим, падала су млада тела, проливала се крв. Крвави пси из београдске Главњаче сустизали су младиће и девојке и на најстрашнији начин их убијали. Тако

Сл. 3 — Саопштење Месног комитета Комунистичке партије Југославије за Београд од 9 септембра 1940 године, о догађајима у Кошутњаку 8 септембра 1940 године.

је познати злочинац агент Ђорђе Космајац ухвативши за косу једну шеснаестогодишњу гимназискињу, која је покушавала да се спасе, опалио јој из револвера метак у главу. Други познати целат београдске Главњаче Милорадовић поређао је шесторо девојака и младића уз један вагон на топчидерској станици и почео је хладно да их убија: троје су пали као жртве на том месту, док су остали спасени само огорчењем народа који се ту затекао. До касно у ноћ трајало је гоњење омладинаца и свих излетника од којих су око 100 одведени у Главњачу, а на место покоља остало је двадесет, већ мртвих или тешко рањених, младих тела.⁸⁸ *Билтен Радне омладине* посвећен жртвама Осмосептембарског покоља у свом делу „Крвава репортажа“ патетичним речима је описао драму разбојништва при заласку сунца, када је зелена трава крвљу окупана:

„Тада је настао крвави лов по ливадама и шумама. Један злогласни агент ухватио је за косу плаву девојчицу и сасуо јој метке свога револвера у слепоочницу. Са гласним смехом откривали су крвници своје жртве и пуцали су одмах без опомене.

„Једна мајка држала је трогодишњу ћерчицу у наручју. Пут је био поседнут наоружаним жандармима. Није знала куда ће да се крене. Застала је унезверено крај пута. Чврсто је припијала дете у своје наручју. Преплашено је гледала крваву пољану прекривена лешевима и рањеницима. Тада је наишао један жандарм тражећи своје жртве. Снажним ударцима кундаком грунуо је неколико пута њу и дете. Мати је очајнички вриснула и повела се да падне. Погледала је у своје дете, које је сада већ без покрета мртво лежало у њеном наручју. Зликовац је невином детету размрсао кундаком главу.“⁸⁹

Прва група, иначе мала, која се повлачила ка Подвожњаку и Београду поред крила или кроз крило жандармског кордона, добро је прошла. Успела је да се пробије и умеша међу шетаче, још док је код неких жандарма могао постојати утисак да су они који не реагују на њихово дизање оружја само

узгредни пролазници. У тој групи пробио се тадашњи омладински руководиолац групе средњих школа, данас лекар др Максим Штерн. Он је један од првих који је испричао скупљеним друговима код „Мостара“, где је већ из раније заказан скуп, шта се догодило. Изгледа да овај правац повлачења није био предвиђен од стране старешина жандарма.⁹⁰ Но, правац је одмах затворен.

Поред самог насипа дошло је до најдраматичнијих момената борбе. Ту је погинуо гимназијалац Бранд Петрушевић-Петрушевски, текстилни радник са Карабурме Димитрије Димовић и ту је рањена једна другарица, а некој другој другарици је избијено око.⁹¹ Петрушевића су убили док је говорио. Подигао је руку и стегао песницу.⁹²

У време гужве појавио се теретни воз са затвореним вагонима, те је он одлично послужио као барикада. Око железничких вагона настало је ускоро најжешће пушкарање.⁹³ Овде је дошло до поменутих погибија. Саопштење Месног комитета КПЈ поводом догађаја од 8 септембра истиче храбро држање чланова Партије: „На овом излету је било комуниста и чланова наше Партије који су са беспримерним јунаштвом и пожртвовањем спасавали жене и децу.“⁹⁴

Воз су зауставили средњошколац Гојко Груловић и неки млади радници међу којима се налазио и металац Јуре Чуле. Филип Кљајић рекао је да се воз по сваку цену заустави, а ако се машиновођа не би обазрео на знакове да омладинци легну на шине. Неки су се стварно положили по трачницама.⁹⁵ Теретни воз је неко време послужио да би се разишле жене с децом,⁹⁶ имајући на тај начин осигурану отступницу, или да се убаце у вагоне. Излетници су у приличном броју ускакали у воз. Никога који је ту ушао нису дирали.⁹⁷ Мртвог Петрушевића убацили су обалски радници у вагон.⁹⁸ Неки радници, међутим, нису хтели да улазе у воз, бојећи се да ће тамо бити похватани. Штавише, после се причало да су нарочито настрадали они у вагонима.⁹⁹

Поново су прихваћене каменице уз поклик „Доле полиција!“, „Доле ре-

жим!“ „Доле убице!“ Борба око вагона трајала је око двадесет минута. Приликом бежања преко пруге и повлачења испод шина, многи су окрвавили главу или разбили лактове и колена. Жандарми су се још више приближили, те је настало бежање. Том приликом једно је дете прегажено.¹⁰⁰ Полиција је за то време вадила ножеве и газила ногама излетнике по трави.¹⁰¹ Жандарми су наступали и из шуме, те су свет нагнали на железничку пругу. Желећи да скрше отпор око вагона, они су нарочито нишанили под вагоне воза.¹⁰² Један од агената легао је с двојцом жандарма на насип од пруге, одакле су пуцали на излетнике, од којих су неки покушавали да прескоче ограду Гарде. Воз је већ отишао и отстојање је било сасвим мало. Ту је рањено неколико другова.¹⁰³

На топчидерској трамвајској станици задржало се дуже времена око педесетак излетника. Они су почели да апелују на грађане да ослободе другове опкољене на пољани. У неколико махова прилазили су Подвожњаку и викали су против полиције. Сакупљали су новац између себе и заустављали шофере који су ишли у правцу Раковице, молећи их да покупе што више повређених и рањених излетника. Неки шофери су заиста примали у кола рањенике. За то време највећи број излетника извукао се преко Дедиња и околних брда испред жандарма.¹⁰⁴

Пошто се народ разбежао, једна група излетника нешто касније сишла је са кошутњачког брда. Она је скупила одећу која је остала на разбојишту.¹⁰⁵ Преко партиске организације излетници су после добили погубљене ствари. Иначе из шуме су се још дуго чули пуцњи.¹⁰⁶

У току борбе око пруге поновљени су позиви за скуп код „Мостара“, који је већ раније заказан за 7 часова увече. Једна група гоњених излетника, у којој су се налазили другарица Лепа Перовић, Милада Рајтер и још неке другарице са Чукарице, успеле су да се пробију до „Мостара“. Пошто је полиција и приликом самог крвавог налета у Кошутњаку чула за овај предвиђени

скуп, одмах су јаке полициске снаге поселе све прилазе, те излетницима и осталим није остало ништа друго него да се разиђу.¹⁰⁷ Све оне који су дошли код „Мостара“, полиција је увлачила у оближњу посластичарницу, и после легитимисања хапсила. Још исто вече неки излетници су по млекарама и кафанама јавно протестовали пред грађанима да „не смеш ићи на чист ваздух без револвера.“¹⁰⁸ Одложен збор заказан је за сутрадан на истом месту, али ни он није одржан.¹⁰⁹

Поводом „демонстрација“ у Кошутњаку Управа града је 9 септембра објавила у дневној штампи своје саопштење. Оно гласи: „Јуче 8 ов. м. поподне једна група комуниста, радника и ђака покушала је да одржи илегалан и властима непријављен збор у Кошутњаку. На позив органа власти да се разиђу, комунисти су одговорили употребом оружја. Тако је дошло до интервенције органа власти, којом приликом су повређени један жандармериски официр и четири жандарма, а од стране демонстраната погинула су два лица и три повређена. Ред је одмах успостављен. Истрага се води.“¹¹⁰

Одмах после ових догађаја одржан је састанак Месног комитета Савеза комунистичке омладине Југославије, а вероватно и Месног комитета Партије. На основу анализе написан је и растурен летак.¹¹¹ Месни комитет Партије исто тако је 9 септембра објавио саопштење поводом догађаја у Кошутњаку, у коме је описан ток догађаја и оспорена тврдња полиције да се радило о непријављеном збору комуниста. Оспорена је и тврдња да је полиција прво позвала излетнике да се разиђу, и да је оружјем интервенисала тек кад је из масе пуцано. Кличући борбеном јединству радничке класе и радном народу за бољи живот и слободу, а против белог терора, у саопштењу је наглашено: „Радничка класа и радни народ мораће ради своје даље борбе за бољи живот учинити крај новом зликовачком касапљењу невиних жртава које спроводе органи владе капиталиста-ратних шпекуланата и набијача цена. Владајући су изгубили сваки осећај ма какве одго-

Сл. 4 — Погинули гимназијалац Бранд Петрушевић — Петрушев, од кога се напредна омладина опростила на великом погребу.

ворности. Комунистичка партија Југославије позива радничку класу и све радне масе као и све поштене људе да својим јединственим и одлучним иступом науче памети целатску клику неодговорних властодржаца, који својом политиком терора унутра а повезивањем са империјалистима споља, воде народ у пропаст и незапамћену беду¹¹².

Покољ је унапред био организован. „Све чињенице говоре, стајало је у саопштењу, да је овај покољ унапред организован; на пример: са полицијским камионима дошла су и мртвачка кола“¹¹³. О масовном политичком убиству с преомишљајем говори и плакат Напредне радне омладине Баограда: „На омладину у Кошутњаку није пу-

Сл. 5 — Погинули средњошколац Славко Диновић.

цано зато што су се сукобили са влашћу, зато што су се нашли у борби тога часа. На излетнике у Кошутњаку је пуцано без икаквог разлога, хладно и с преомишљајем, са циљем да их се што више побије. Покољ у Кошутњаку указује да су пале све маске да је наступило време када не само наша слобода већ и наши животи зависе једино и искључиво од случаја, од самовоље владајућих и њихових крвавих паса из београдске полиције“¹¹⁴. Билтен радне омладине посвећен жртвама Осмосептембарског покоља исто тако наводи мртвачка кола која су дошла у исто време кад и камиони са жандармима.¹¹⁵ Једна учесница забележила је о овим злосутним колима следеће: „Интересантно је напоменути да је жандармерија са собом повела и мртвачка кола, каква се могу видети на гробљу, онако велики сандук црно обојен са великом белом крстачом од горе.“¹¹⁶

Број погинулих и рањених излетника није могао бити ни касније утвр-

ђен. У сваком случају никако се не ради само о два погинула и три повређена, како је гласило саопштење Управе града. Прва обавештења у партиским и омладинским лецима наводила су око двадесет мртвих и више десетина рањених.¹¹⁷ Билтен радне омладине посвећен жртвама покоља, писан десетак дана касније, о овоме бележи: „Тачан број погинулих и рањених није могао бити утврђен. Мртвих има сигурно преко десет, а рањених свакако неколико пута толико. Многе који су били погођени остали излетници нису могли да понесу. Болничка кола која су стигла заједно са првим жандармима, била су доведена баш зато да се жртве покоља одмах понесу и да се тако бар донекле прикрије зверство учињеног крвопролића. Још је теже било утврдити имена погинулих. До сада смо могли сазнати само за тројицу, за Димитрија Димовића, текстилног радника, Славка Диновића, ученика Средњетехничке школе и Бранд Петрушевића, ученика гимназије.“¹¹⁸ О броју жртва једна је другарица — излетник писала: „После пребројавања видело се да је тада убијено око осам другова, а међу њима и један текстилни радник са Карабурме, заборавила сам му име. То су били углавном они другови који су пошли ка шуми, а жандарми су ишли за њима и пуцали као на дивљач.“¹¹⁹ Анкетирани радници из Раковице сматрају да је погинуло неколико другова, док је скоро сто лакше или теже рањено.¹²⁰ Једна учесница наводи да је погинуо текстилац Димче, нека мајка с дететом на рукама и неки студенти; она сматра да их је доста погинуло и рањено у гужви.¹²¹

Прекосутра, 9 септембра обављена је сахрана погинулог Петрушевића. Ово је уствари био једини јавни погреб осмо-септембарским жртвама, пошто је остале побијене полиција сама покопала, не обавештавајући никога.¹²² Вршена је агитација да се у што већем броју иде на гробље, а организовано је и сакупљање прилога за венце. Био је то један од најмасовнијих упоја у Београду пред рат.¹²³ На испраћају учествовало је 3000, а можда и више хиљада људи, нарочито радника, студената и ђака.¹²⁴

На реверима капута, по директиви, носио се црвени каранфил.¹²⁵

И за време погребне поворке агенти су почели да провоцирају, али су другови опомињали да се учесници у поворци држе мирно и сталожено и да не наседају подметањима. Било је, међутим, договорено шта да се ради ако жандарми насрну. Полицији је било стало да дође до нереди.¹²⁶ Три раднице су носиле неке венце. Агенти су стално ишли поред њих и питали их кога сахрањују. Људи Управе града су се уопште вртели око спровода.¹²⁷ На више места у Гробљанској улици, у двориштима појединих кафана и на улазима кућа жандарми су чекали у приправности. Они су спречавали пролаз ка Новом гробљу, а после сахране су тукли и хапсили.¹²⁸ Гробље је на крају било потпуно блокирано.¹²⁹ Већ и због тога сахрана се поново претворила у демонстрацију против режима.¹³⁰

Најзад непосредно над раком поред родбине окупило се око стотинак другова. Било је доста говора, правих политичких. У име средњошколске омладине говорио је, поред осталих, Браца Бијелић,¹³¹ тада један од најпопуларнијих руководилаца у средњошколском покрету због отворености, искрености и непосредности.¹³² Као претставник радничке омладине говорио је радник из творнице прецизне механике „Микрон“ — Константин Ковач-Кокан.¹³³ Говорио је и покојников ујак, који је за сахрану дошао из Македоније. Рекао је да је Македонија поробљена, али да ће бити слободна.¹³⁴ Најзад је проговорила и мајка. Бацила је црну мараму у раку и рекла је да неће да га жали. Није време за плач, него се треба светити, да би Македонија постала слободна.¹³⁵

Један очевидац оставио је следећу верзију погребног опроштаја: „На челу поворке ишли су другови и другарице, носећи велики број венаца од разних организација и колектива. Иза ковчега ишли су отац, како су ми другови рекли — графичар, и мајка. Оно што се одиграло на самом гробу никада не могу заборавити и жао ми је што нико од другова у првом реду наших књижевника, није о томе оставио трага. Када је ковчег

спуштен поред раке, ми смо се распоредили у круг по околним хумкама. Отац је стао поред раке и одржао своје сину један ватрен али необично дирљив говор. Између осталог, сећам се, казао је: „Сине, поносио сам се са тобом, ишли смо раме уз раме и ја сам, благодарећи теби, видео колико још имам синова који су дошли да те испрате и да наставе наше заједничко дело. Дискутујући са тобом и осталим мојим синовима у дугим зимским вечерима договорили смо се да, ако дочекамо барикаде, онај који остане у животу отпева погинулом Лењинов посмртни марш. Ја тај завет и извршавам.“

„Стајали смо неми, запањени, посматрајући ову сцену, слушали говор и многи брисали сузе. Отац, црномањаст, висок човек, проседе косе, исправио је главу и почео је дрхтавим гласом да пева Лењинов посмртни марш. Глас му је постојао све јачи и поједници — присутни су тихо прихватили док је истовремено јецај присутних растао. Удаљенији другови нису схватили у чему је ствар. Када је отац завршио химну, узела је реч мајка. Мала, бледа старица. Ослободила се руку двеју другарица које су је придржавале и дрхтавим гласом завапила: „Синко, мајка неће да плаче. Ја, видим, много синова који су дошли да те испрате“. Застала је. Узвикнула поново: „Синко, мајка неће да плаче“ и застала. Тада су заплакали многи који су се дотле и уздржавали. У задњим редовима зачуло се комешање и дошаптавање. „Другови, полиција је спремна, разилазите се у реду, у мањим групама, на разне стране.“¹³⁶

Десетак дана по покољу изашао је на 21 страници *Билтен радне омладине* посвећен жртвама Осмосептембарског покоља под насловом „У борби против белог терора дефетистичке реакције.“ У брошури се обрађује материја чији су наслови: „Где леже узроци овог крвавог покоља?“, „До недавно уз Лондон и Париз, данас уз Рим и Берлин“, „Најављене реформе“, „Пета колона на делу“, „За праву народну владу, за владу радника и сељака“, „Крвава репортажа“, „Жртве покоља“ — биографије са сликама Димитрија Димовића-Димче, Слав-

ка Диновића и Бранда Петрушевића; „Једини погреб“, с резимеима говора; „Нова зверства реакције“ и закључно поглавље — „Радној омладини Београда и Србије“.¹³⁷

Некако у то време организована је и посета Петрушевићева гроба.¹³⁸ Виша партиска руководство осудила су извођење излета у Кошутњак 8 септембра. О томе су у своје време сазнали и учесници излета. Отуда су неки анкетирани учесници рекли: „Излет у Кошутњак био је осуђен од стране другова као неправилан, јер су они сматрали да је то било изазивање полиције.“¹³⁹ У вези с тим један други учесник сматра следеће: „Септембарски излет у Кошутњак по свом обиму и по својој лепоти је један од изванредно финих излета и истовремено доказ да смо се били мало обезобразили. Кошутњак је прекопута двора. Нас је делила само железничка пруга и улица до дворске оgrade. Ту је било и жандармерије, и војске и гарде итд. Ту певати и демонстрирати кроз песму, кроз музику и рецитације то је била дрскост наше Партије.“¹⁴⁰

На Петој земаљској конференцији ујесен 1940 године у Загребу друг Тито је о протестним акцијама поводом годишњице избијања Другог светског рата реферисао следеће: „Успјело је извести велике и многобројне акције поводом годишњице другог свјетског рата, од почетка до конца септембра. Те су акције биле вођене против свјетског рата, за мир без контрибуције, против скупоће, ратних лихвара, за демократске и националне слободе и права, за успостављање тијесне сарадње и стварања пакта о узајамној помоћи са СССР.“ Одмах затим, међутим, друг Тито је осудио тенденцију, као на пример код другова у Словенији, „Да се организирају и спроводе политичке акције по сваку цијену и да се изазивају непотребни крвави сукоби, које жели и сама реакција да би задала ударац радничкој класи и обезглавила борбу радног народа у будуће“. Резолуција Пете земаљске конференције је даље конкретизовала ову критику. „Од спровођења акција посљедњих мјесеци, стајало је ту, дошло је скоро у свима

покрајинама до изражаја тенденција вођења политичких акција под сваку цијену, не водећи довољно рачуна о мобилизацији широких маса у борби за свакодневне интересе“, итд. Као други по реду пример наведена је Србија „где одмах послје крупних и успјелих политичких демонстрација сазиван масовни састанак и на тај начин дата могућност полицији да се свети стрељањем у голо-руке масе.“¹⁴¹ Успеле демонстрације о којима је овде реч су првосептембарске демонстрације у Београду, а масовни састанак који се осуђује — крвави излет 8 септембра у Кошутњак.

Једна учесница овог крвавог излета сматра да је без обзира на жртве, и овај излет био велики успех за Партију. Режимски кругови тврдили су до тога времена да само шачица комуниста покушава да прави смутње. И-

злет је најбоље показао да се никако не ради ни о шачици ни само о комунистима, него о покрету народних маса.¹⁴² Без обзира на став који је поводом овог крвопролића заузет, овај излет ушао је донекле и у рефрен борбених песама. После 8 септембра кад би се певала „Билећанка“ уместо: „Чује се одјек корака по камену херцеговском,“ у рефрену се певало: „Чује се одјек пушака кроз дрвеће Кошутњака.“¹⁴³ Тако је излет у Кошутњак, ма како крвав и политички осуђен ипак постао трајна вредност једне акције, које су се људи и много касније радо сећали.

Показано херојство у Народној социјалистичкој Револуцији само је могло да потврди да је борбена манифестација младе генерације септембра 1940 године у Београду била природна и непосредна.

НАПОМЕНЕ

¹ Kardelj, *Vjesnici odlučujućih klasnih sukoba*, Zagreb — 1940, 2.

² Исто.

³ Завод за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета — Београд (ЗПОДРРП); Материјали за историју НОБ на терену Раковице (Материјали), инв. бр. 11478, 14; Историски архив Београда (ИАБ), Изјава Драгог Стаменковића о развоју радничког покрета у Октобарској Слободи, 8; ИАБ, Писмена изјава Миодрага Чукулића од 23. III. 1959. стр. 5.

⁴ ИАБ, Сећања Андрије Вуковића и Илије Прица стенографисана 17. VI. 1958, 13; *Јубиларна публикација (Јуб. публ.)* поводом тридесетогодишњице Индустије мотора у Раковици, уредио Саша Марковић, Београд, 1957, 70. М. Чукулић (стр. 4) бележи да је одржан и кратак говор с позивом да се пође у демонстрацију. — Ради скраћеног цитирања, сећања и изјаве анкетираних учесника наводиће се само именима учесника.

⁵ А. Вуковић и И. Прица, 13; *Јуб. публ.*, 70.

⁶ М. Чукулић, стр. 5.

⁷ ИАБ, Сећање Миладе Рајтер стенографисано 6. X. 1958, 12.

⁸ ИАБ, Сећање Блажа Радуновића стенографисано 18. IV. 1958, 26.

⁹ ИАБ, Сећање (Босе Милошевић и) Катарине Ракић стенографисано 11. II. 1958, 12.

¹⁰ *Јуб. публ.*, 70.

¹¹ ЗПОДРРП, Материјали, 14.

¹² Ђ. Đurđević, *Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije perioda pred II svetski rat*,

Beograd, Rad, 1951, 51. — Успела противратна демонстрација изведена је и пре тога, једне недеље улето 1940 године на Вождовцу. Тада се тамо налазио рингишпил око кога се била окупила маса света. Партијци су одједном зауставили вртешку и светина је кренула за демонстрантима пут града. Извикиване су пароле против рата и против скупоће, уз захтев да се посао нађе за све. Демонстрацију је организовао Рејонски комитет на Вождовцу, односно Пашином Брду, а извео ју је Душан Грубач (ИАБ, Сећање Јура Чуле стенографисано 6. V. 1958, 21).

¹³ Историски архив (ИА) ЦК СКЈ, VI, 3—11 (1939).

¹⁴ Као напомена 10.

¹⁵ Као напомена 10.

¹⁶ А. Вуковић и И. Прица, 13—4.

¹⁷ Као члан Комунистичке партије Југославије пред полицијом извршио је 1942 године тешку провалу, после које је био стрељан.

¹⁸ Народни херој; стрељан од четника у Озренском партизанском одреду 12 априла 1942.

¹⁹ А. Вуковић и И. Прица, 13—4; ЗПОДРРП, Материјали, 3.

²⁰ Као напомена 10.

²¹ За социјалисте видети на пример: *Радничке Новине*, 17. IV. 1936, 3.

²² ИАБ, Напредни покрет омладинаца графичара, сећања Михаила Швабића, 9. — за чланство СВОТИЧ-а излети су, поред „жу-рева“ у зимско доба године, били најзначајнији вид масовног политичког рада (М. Чукулић, 3).

²³ ИАБ, Писмена изјава Чедо Живадиновића (1958 год.), 4.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ ИАБ, Сећање Јулијане Дограјић стенографисано 5. VI. 1948, 5.

²⁷ М. Швабић, 10.

²⁸ Исто, 26.

²⁹ Б. Радуновић, 8—9.

³⁰ Исто.

³¹ ЗПОДРРП, Материјали, 17; ИАБ, Сећање Јелене Топалов стенографисано 12. III. 1958, 8.

³² Као напомена 26.

³³ Б. Радуновић, 12.

³⁴ Као напомена 26; Д. Стаменковић, 8.

³⁵ Као напомена 23.

³⁶ Ј. Топалов, 23.

³⁷ Б. Милошевић, 1—2.

³⁸ ЗПОДРРП, Материјали, 16—7.

³⁹ Национални празник, сећање на дан када су се за време турског ропства скупљали хајдуци, конзервативне снаге и ненародни режими користили су као смотру својих, национално свесних снага. У доба заоштрене класне борбе, ова слављења имала су карактер националистичке манифестације против напредних друштвених снага.

⁴⁰ Ј. Топалов, 8.

⁴¹ Б. Радуновић, 9—11.

⁴² Исто, 11.

⁴³ Као напомена 33.

⁴⁴ Као напомена 23; Б. Милошевић, 13. Осмог септембра полиција је наступила организовано, јер је преко својих агената у радничком покрету сазнала за припреме излета (Као напомена 36).

⁴⁵ Јуре Чуле, 19; као напомена 36.

⁴⁶ ИАБ, Сећање Радивоја Дакића стенографисано 20 и 26. II. 1957, 53.

⁴⁷ А. Вуковић и И. Прица, 14.

⁴⁸ Као напомена 36. — За поједине синдикалне подружнице забележено је и дељење летака за излазак у Кошутњак 8 септембра, например у Удружењу жељезничких чиновника, чији је рејон политичког рада био и крај Главне жељезничке станице (ИАБ, Сећање Вере Ивковић стенографисано 17. III. 1959, 8).

⁴⁹ ИАБ, Сећање Петруше Кочовић-Зорић стенографисано 10. VI. 1958, 3.

⁵⁰ ИАБ, Писмена изјава др. Максима Штерна од 25. II. 1959, 2 — Средњошколци су на излет дошли групно, по школама. Зборна места биле су поједине трамвајске станице. Са средњошколцима биле су ученице IV женске гимназије. Од „Мостара“ ђачке групе ишле су пешке преко Топчидера. Са средњошколцима ишла су и деца, браћа и сестре појединаца (ИАБ, Сећање др. Гојка Груловића сте-

нографисано 16. III. 1959, 20—1). Др. М. Штерн добио је задатак да као руководилац организује излазак на излет своје групе средњих школа коју су сачињавали: I мушка, II, III и IV женска гимназија и реалка (стр. 1).

⁵¹ Б. Милошевић, 13.

⁵² Као напомена 46.

⁵³ Јуре Чуле, 19, као нап. 10.

⁵⁴ Као нап. 26; Билтен радне омладине посвећен жртвама Осмосептембарског покоља (ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (1940) помиње такође 5000 излетника.

⁵⁵ ИАБ, Писмена изјава К. Хладни од 19. I. 1959, 1.

⁵⁶ ИАБ, Сећање Љубице Ковач стенографисано 29. IV. 1948, 1.

⁵⁷ Народни херој, погинуо у Зворнику 5. јула 1943, као виши војни и политички руководилац.

⁵⁸ Г. Груловић, стр. 20. 1 — Чланови СВОТИЧ-а, пак, састали су се пред ручак на Немачком гробљу, у Топчидеру, те су се око 14 часова колективно, уз песму, спустили у Кошутњак (М. Чукулић, 5—6).

⁵⁹ К. Ракић, 13.

⁶⁰ Као напомена 10.

⁶¹ Као напомена 55.

⁶² Као напомена 47 и 10.

⁶³ Као напомена 55.

⁶⁴ Као напомена 46.

⁶⁵ Као нап. 55. Др. Г. Груловић помиње као извођача програма неког Поповића, Македонца (стр. 21). Јуре Чуле (стр. 20) наводи да су дати неки скечеви који су раскринкавали капиталисте; ИАБ, Сећања Добриле Раствовац, Ратомирке Васић и Невенке Симовић стенографисано 9. XI. 1956, 8 (један друг је требало да изнесе политичку ситуацију). Једна група радника, например, око 14 часова, приказивала је преговоре штрајкачког одбора са претставницима Радничке коморе и послодавца, указујући на колебљивост претставника Радничке коморе (М. Чукулић, 6).

⁶⁶ Др. М. Штерн, 1. Дobar део средњошколаца забављали су се игром, те уопште нису запазили долазак полиције, све до опште гужве (др. Г. Груловић, 21). Живота Камперелић такође се не сећа полицијских кола у овим часовима излета.

⁶⁷ Б. Радуновић, 25; др. М. Штерн, 1; као нап. 47; помињу да се певала „Волга, Волга“, уосталом као и Билтен (стр. 10); као нап. 66 и 26; Г. Груловић, стр. 21 М. Чукулић (стр. 6) знатно друкчије приказује скупни програм. По њему, прво је омладинац-металац Петровић, члан „Абрашевића“, изрецитовао једну песму. У другој тачки су наступили Жика Чукулић и један радник са гитаром. Певали су популарну арију из совјетског филма („Широка страна моја роднаја“) који се тада давао у Београду. Када су почели са рефреном иза прве строфе, Жика Чукулић се обратио публици да сви заједно понове рефрен. На основу свог дневника Живота Камперелић

тврди да се певала „Волга, Волга“. По њему, после рецитације Обриде Бергман, приказана је пантомима у којој је једно дрво приказивало капитализам, који не може исчупати сам радник, него тек сви радници, сељаци, интелигенција, омладина, — сви радни људи заједно. Као трећа тачка програма, певала се „Волга, Волга“.

⁶⁸ Као нап. 10 и 47. Многи у публици нису опазили жандарме и нису схватили позив за „Мостар“, те су испрва помислили да се ради о провокацији (М. Чукулић, 6).

⁶⁹ Као нап. 59 и 49 (пажња на полицију скренута је кад се давао један политички скеч); као у нап. 47 (без ознаке имена Тимовића); Ј. Дограјић (стр. 5) мисли да су дошла 3—4 камиона.

⁷⁰ Као нап. 55. По мишљењу др. Г. Груловића (стр. 21) полиција није одмах почела да пуца.

⁷¹ Као напомена 10.

⁷² Као напомена 45.

⁷³ Р. Дакић, 53—4; Јуре Чуле, 13; *Јуб. публ.*, 71; као нап. 47, М. Чукулић, 6.

⁷⁴ Као нап. 49. Ј. Топалов (стр. 24) сматра да се прво чула пуцњава из шуме па да су пали узвици да се другови склањају; тек после тога показали су се жандарми.

⁷⁵ ИА ЦК СКЈ 44/12 1—4 (40), Саопштење МК КПЈ о догађајима у Кошутњаку од 8 септембра.

⁷⁶ Као нап. 55 и 59; А. Вуковић и И. Прица, 15; Д. Раствовац, 8; В. Радуновић, 25; *Јуб. публ.*, 71; Ј. Дограјић, 24; М. Чукулић, 6.

⁷⁷ *Јуб. публ.*, 71. По М. Чукулићу (стр. 6), на пољани је остала група од 5—6 људи. Жандарми су отворили ватру тек кад су се чули повици „Доле терор!“ „Доле полиција“, нарочито на оне који су се повлачили према Раковици.

⁷⁸ Др. Г. Груловић, 21—2.

⁷⁹ Р. Дакић, 54.

⁸⁰ А. Вуковић и И. Прица, 15; и Ј. Чуле, 20; Ј. Топалов, 74 (о прескакању ограде). И нешто касније М. Чукулић (стр. 7) је видео да је дежурни гардиски официр спровео групу излетника који су за време напада жандарма прешли преко зида у круг Гарде, извео их је на капију и пустио да се удаље.

⁸¹ *Јуб. публ.*, 71; као нап. 59.

⁸² *Јуб. публ.*, 71; В. Радуновић, 25; др. М. Штерн, 1; као нап. 26 и 55. По А. Вуковићу и И. Прици (стр. 15) излетници су почели бацати каменице тек кад је наишао теретни воз.

⁸³ *Јуб. публ.*, 71; А. Вуковић и И. Прица, 15.

⁸⁴ Као нап. 59.

⁸⁵ Као нап. 55. О човеку коме је метак створио рану на врату, па му је низ врат цурила крв говори и *Билтен Радне омладине* (ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40)).

⁸⁶ Др. М. Штерн, 1.

⁸⁷ ИА ЦК СКЈ, 44/VII, 1—4 (40).

⁸⁸ ИА ЦК СКЈ, VI 4—3 (40). — О Космајчевом убиству девојке др. Г. Груловић прича (стр. 22): „Док је воз стајао нека текстилна радница је била рањена и неки другови су је понели, а онда је наишао Космајац, стигао другове који су носили ту радницу — ја сам то добро видео јер нисам био ни два метра удаљен — узео пиштољ и убио је“. О томе да је агент јурио једну младу девојку, да ју је ухватио за косу и из непосредне близине убио говори и др. М. Штерн (стр. 2). Ј. Дограјић (стр. 5) мисли да је снажан агент који је ухватио младу радницу за косу и опалио јој метак у чело био Црвенчанин. Ово се причање поклапа са оним што је 9. IX. 1940 о бруталностима полиције испричао Вуле Мићуновић Животи Камперелићу.

⁸⁹ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40), *Билтен Радне омладине*, 11.

⁹⁰ Др. М. Штерн, 1—2.

⁹¹ Р. Дакић, 54; В. Радуновић, 25; као нап. 49.

⁹² Др. Г. Груловић, 22.

⁹³ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40), *Билтен*, 10; као нап. 86.

⁹⁴ ИА ЦК СКЈ, VI, 4—1 (40), *Билтен* (стр. 3): „До већег крвопролића није дошло, захваљујући једино храбрости оних, који имају искуство из радничке борбе са наоружаним полицијским бандама и који су својим пожртвовањем заштитили животе омладине, жена и деце“.

⁹⁵ Др. Г. Груловић, 22; Ј. Чуле, 20.

⁹⁶ Као нап. 26 и 92.

⁹⁷ Ј. Топалов, 24.

⁹⁸ Као нап. 49.

⁹⁹ Д. Раствовац, 8.

¹⁰⁰ Ј. Чуле, 20.

¹⁰¹ Као нап. 99.

¹⁰² Као нап. 97.

¹⁰³ М. Чукулић, 6—7.

¹⁰⁴ Исто, нап. 7.

¹⁰⁵ К. Ракић, 14.

¹⁰⁶ Као нап. 55.

¹⁰⁷ Као нап. 49 и 92. *Билтен* о скупу код „Мостара“ наводи да кад је на овом тргу било највише света, да је неко викнуо: „Слава данашњим жртвама у Кошутњаку!“. Како се око овога човека скупило мноштво пролазника и излетника, он је одржао говор о борби која ће се сада само још појачати (стр. 12). М. Чукулић дао је следеће податке о говору одржаном код „Мостара“: „Тачно у 7 часова приближили смо се углу Сарајевске улице, према паркићу и после кратког договора, друг (Вукашин) Антић се попео на кафански сто на тротоару, и одржао краћи говор пред нас педесетак присутних. Сећам се почео је речима: „Данас после подне у Кошутњаку пала је крв невиних радника који су изишли на излет — од злочиначке руке полиције владе Стојадиновића...“ После њега одржао сам и

ја краћи говор, а зато време број присутних је растао од пролазника који су се недељом увече затекли на том делу улице; то су били већином млађи занатлиски радници. Затим смо кренули дуж Сарајевске улице, вичући против терора, убица и фашизма. Маса је постепено расла. У поворци се налазило око 5—600 лица. Када смо стигли до угла улице Војводе Миленка, из једног улаза с десне стране излетело је на улицу око двадесетак жандарма с ножевима на пушци. У тој згради налазио се један од квартова београдске полиције. Маса се брзо растурила и ја сам ушао у један стан у приземљу једне куће у близини“ (стр. 7).

¹⁰⁸ Као нап. 101.

¹⁰⁹ Јуре Чуле, 20.

¹¹⁰ *Политика*, 9. IX. 1940, 10.

¹¹¹ Као нап. 97.

¹¹² ИА ЦК СКЈ, 4/XII 1—4 (40), стр. 2. Слично и у летку Окружног комитета КПЈ за Ниш (ИА ЦК СКЈ, 47/XII, 1—5 (40)).

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ ИА ЦК СКЈ, VI 4—3 (40).

¹¹⁵ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40). О циљевима покоља: Исто, 4.

¹¹⁶ Као бел. 55. Др. М. Штерн (стр. 1) о овоме каже: „Нисам више сасвим сигуран да ли сам и сам лично видео или сам само чуо од других после тога, да су заједно са жандармима дошла и црна погребна кола“. Др. Г. Груловић (стр. 23) није видео мртвачка кола.

¹¹⁷ ИА ЦК СКЈ, 4/XII, 1—4 (40); плакат радне омладине Београда: ИА ЦК СКЈ VII 4—3 (40).

¹¹⁸ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40), стр. 12.

¹¹⁹ К. Хладни, 1—2. О осам погинулих и о једној другарици којој је око истерано: Д. Раствовац, 9.

¹²⁰ *Јуб. публ.*, 71.

¹²¹ Ј. Топалов, 24—5; Ч. Ђурђевић (н.д.), 93 узима: „полиција је том приликом убила и ранила преко десет лица“. Др. Груловић чуо је у своје време да је настрадало преко 30 људи, и да су чак сутрадан проналазили лешеве у шуми (стр. 22). Летак Окружног комитета КПЈ за Ниш од 12 септембра говори о 20 мртвих и неколико десетина рањених.

¹²² ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40), *Билтен*, стр. 17 (ИА ЦК СКЈ, 47/XII, 1—5 (40)). Живота Камперелић сматра да је погреб обављен 10 или чак и 11 септембра.

¹²³ Др. Г. Груловић, 22.

¹²⁴ Ј. Дограјић, 5—6. О 3000 људи говори

и Д. Раствовац (стр. 9). О више хиљада: др. Г. Груловић, 22 и М. Чукулић, 8. *Билтен* о осмосептембарским жртвама (ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40)) бележи да је на сахрани погинулог ђака било више људи него на излету (стр. 12).

¹²⁵ Др. Г. Груловић, 23; П. Кочовић—Зорић, 3—4.

¹²⁶ Др. Г. Груловић, 23; Ј. Дограјић, 5—6.

¹²⁷ Д. Раствовац, 9.

¹²⁸ М. Чукулић, 8; Б. Радуновић, 26; др. Г. Груловић, 23.

¹²⁹ Као нап. 127.

¹³⁰ Б. Радуновић, стр. 26; *Јуб. публ.*, стр. 71.

¹³¹ Рођен 1924 на Хвару; погинуо у Револуцији. Његово пуно и право име, по Милораду Мандићу, било је: Радован Велић.

¹³² Др. М. Штерн, 2. Др. Г. Груловић (стр. 23) мисли да је из редова средњошколаца говорила и Дара Павловић. Док је говорио Велић је био преобучен, да га полиција не би препознала и ухапсила (податак Ж. Камперелића).

¹³³ Као нап. 56; др. Г. Груловић, 27. — Константин Ковач био је родом из Вишеграда; стрељан је 9 марта 1942 у Београду.

¹³⁴ А. Вуковић и И. Прица, 15; као нап. 120. Насупрот подацима да се ради о Брандовом стрицу, професору из македоније, Ж. Камперелић говори да се ради о ујаку, који је говорио на македонском, пошто се извинуо да му је тако лакше.

¹³⁵ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40), *Билтен*, 17—8; као нап. 11, 26, 49, и 56; *Јуб. публ.*, 71. По Ж. Камперелићу ово са мајком није се догодило над гробом, него иза ковчега на простору од капеле до раке.

¹³⁶ М. Чукулић, 8. Ж. Камперелић и М. Мандић се не сећају очевог говора. По њима, група око гроба почела је да пева Лењинов посмртни марш, а не отац.

¹³⁷ ИА ЦК СКЈ, VI 4—1 (40). *Билтен*, 1—21. — Текст „Крваве репортаже“ написао је тада обућарски радник Душан Симић (ИАВ, Сећање Душана Симића стенографисано 1. IV. 1959).

¹³⁸ Др. Г. Груловић, 23.

¹³⁹ Као нап. 11.

¹⁴⁰ Б. Радуновић, 25.

¹⁴¹ Реферат друга Тита на V партиској конференцији, одржаној у Загребу, новембра 1940, *Комунист*, год. I, бр. 1, Београд, 1946, 79, 80 и 112.

¹⁴² Ј. Топалов, 25.

¹⁴³ К. Хладни, 2.

LES EFFUSIONS DE SANG DU 8 SEPTEMBRE 1940 À KOŠUTNJAK

B. HRABAK — M. RAJČEVIĆ

A l'occasion du premier anniversaire de la guerre, eurent lieu dans toute la Yougoslavie des mouvements de protestation contre la politique du gouvernement Cvetković—Maček. Sur la base de matériaux tirés des archives du Comité Central de l'Union des Communistes de Yougoslavie, de communications officielles et de souvenirs personnels d'un grand nombre de participants, les auteurs de cet article retracent les démonstrations du 1er septembre 1940 à Belgrade, la conférence des activistes, celle des ouvriers métallurgistes belgradois à Resnik le 8 au matin, l'excursion à Košutnjak, le même jour, qui se termina en bagarres organisées par la police belgradoise pour se venger de ceux qui avaient fait rater son intervention du 1er septembre et, enfin, les auteurs racontent l'enterrement d'un lycéen tué.

Les démonstrations du 1er septembre avaient éclaté en plus d'un point à Belgrade: près de «Mostar», à Karaburma, à Košutnjak, à Čukarica, au marché de Kalenić. Le groupe le plus important des manifestants s'était réuni près de «Mostar», puis il s'était mis à se dérouler dans les rues du quartier en lançant des slogans contre la guerre et le gouvernement, appuyés par les habitants et les soldats se trouvant à l'hôpital militaire. Dans la rue Franchet D'Esperey les manifestants se heurtèrent à des gendarmes montés et il y eut des échanges de coups de fusil, des cailloux lancés entre les deux groupes. Mais ni là, ni ailleurs, la police n'était prête et, malgré les arrestations, elle dut reconnaître sa défaite.

La conférence de 2.300 «activistes» belgradois eut lieu à Resnik à cause des démonstrations du 1er septembre et l'on y définit la position des ouvriers vis-à-vis des syndicats d'U.R.S.S. après le comportement traître de ce pays et dans le cas de la grève des industries aéronautiques.

Après avoir d'abord confirmé l'importance de cette excursion sur le plan du travail politique, les auteurs décrivent leur organisation et présentent d'autres «excursions» de ce genre en 1939 et 1940. Ils montrent ensuite en détail comment celle du 8 septembre fut

préparée par les organisations syndicales, les étudiants et les écoliers à l'appel du Comité Local du Parti Communiste de Yougoslavie. Près de 3.500 personnes participèrent à cette excursion, hommes, femmes, écoliers, et surtout beaucoup d'enfants. Les lycéens commencèrent par une manifestation sportive dans la matinée encore, tandis que la plus grande partie des manifestants ne vint qu'après le déjeuner par petits groupes. Dans les différents groupes il y eut des récitations, des chants d'airs populaires et des discours. La partie commune du programme ne commença qu'à 16 heures. Après quelques points, au moment d'un chant, apparut la gendarmerie qui, depuis un moment déjà, cernait toute la région. Il y eut des désordres, des cris de femmes, des enfants perdus. Un agent de la police provocateur tira un coup de revolver de la masse, ce qui permit aux gendarmes d'ouvrir le feu. Les gens couraient vers Rakovica, dans la forêt, par-dessus les barrières des casernes de la Garde Royale où ils furent d'abord accueillis avec soupçons, contournèrent ainsi le cordon de gendarmes et se mêlèrent aux passants. Les jeunes travailleurs, des étudiants et des écoliers, se basant sur l'expérience acquise par les communistes dans leurs luttes contre les organes du gouvernement, attendaient les gendarmes avec des pierres prises au talus du chemin de fer. Offrant ainsi une certaine résistance, ils permirent au principal du groupe de se retirer. Les policiers et les gendarmes firent preuve d'une cruauté extraordinaire, rossant des jeunes filles blessées, des mères portant leurs enfants, tirant sur des lycéens et des lycéennes qu'ils avaient pris et mis le long des wagons, sous les yeux des gens révoltés. Il arriva alors un train. Les jeunes gens l'arrêtèrent et formèrent ainsi une barrière provisoire. Dans les wagons vinrent se réfugier les mères avec leurs enfants et d'autres manifestants. C'est là qu'eut lieu la bagarre la plus dramatique avec la police. Deux écoliers et un ouvrier y restèrent. Le nombre exact des tués ne put jamais être déterminé, mais il devait se monter à une dizaine, et quelques dizaines de blessés. Jus-

que tard dans la nuit, la police, aidée par des patrouilles de soldats chercha et arrêta des manifestant dans la forêt et sur les collines voisines et plus d'un dut passer sa nuit dans les arbres. L'administration urbaine qualifia cette excursion comme une réunion communiste non autorisée et elle justifia l'emploi des armes par le fait que les communistes en avaient eux-mêmes. Le même jour il y eut une petite démonstration contre la police, près de «Mostar», en dépit des arrestations.

De tous les tués, seul un lycéen fut entermé publiquement. Il s'agit du Macédonien Brand Petrušević-Petruševski. Son enterrement fut accompagné de quelques milliers d'ouvriers, d'étudiants et d'écoliers et, malgré les efforts de la police, cet enterrement devint vite une nouvelle manifestation contre le régime. Parmi les discours, ce furent les paroles et les lamentations de la mère, du père et de l'oncle du jeune homme qui furent les plus émouvantes.

La direction du Parti déclara par la suite cette excursion comme une provocation au

gouvernement. Les événements de la Révolution Nationale montrèrent plus tard que ces manifestations de la jeune génération étaient naturelles. Pour les participants, cette excursion, malgré son issue tragique, resta un beau souvenir et entra même dans le refrain d'un air populaire.

Illustrations dans le texte:

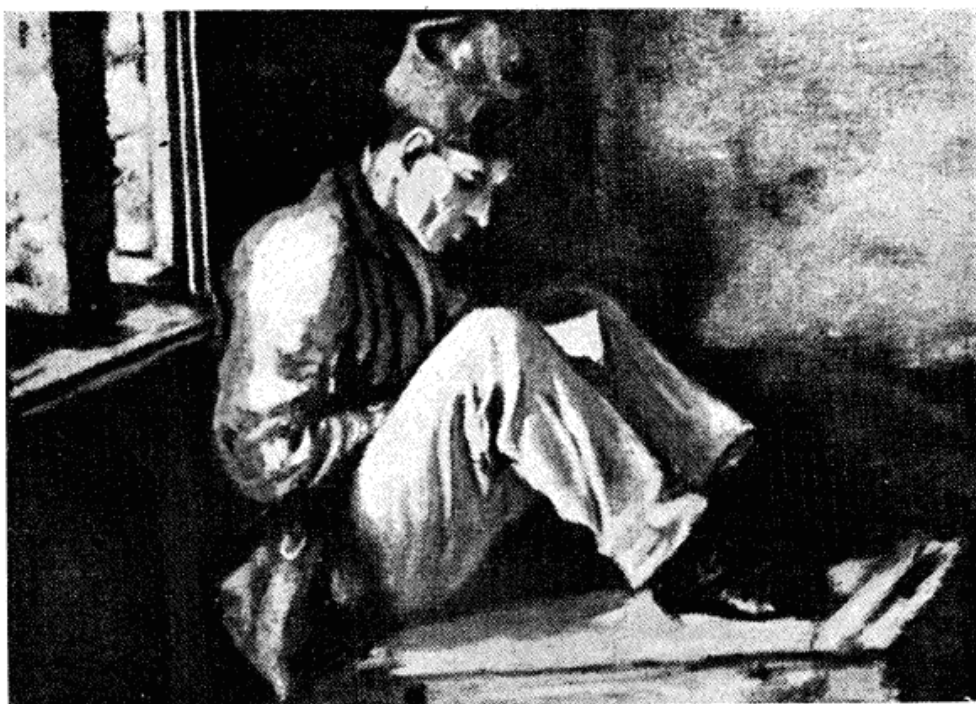
Fig. 1 — Le bulletin des jeunes travailleurs consacré aux victimes des massacres du 8 septembre 1940 à Košutnjak.

Fig. 2 — Une affiche de la jeunesse belgradoise à l'occasion des massacres du 8 septembre à Košutnjak

Fig. 3 — Communication du Comité Local du Parti Communiste de Yougoslavie de Belgrade, du 9 septembre 1940, sur les événements de Košutnjak du 8 septembre 1940.

Fig. 4 — Le lycéen tué, Brand Petrušević-Petrušev, à qui la jeunesse progressiste a fait un adieu solennel.

Fig. 5 — Le lycéen Slavko Dinović, tué à Košutnjak.

Моша Пијаде: „У затвору“. — Moša Pijade: „En prison“.

Борбе Андрејевић-Кун: „14 децембар“. (Крваве демонстрације од 14 XII. 1930 у Београду биле су инспирација за ову слику).